

FOLKLOR EKSPEDITSİYALARI KUNDALIKLARINING ILMIY-AMALIY AHAMIYATI

Barno To‘rayevna MIRZAYEVA

filologiya fanlari (PhD) bo‘yicha falsafa doktori
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
Toshkent, O‘zbekiston
mirzayeva-70@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada folklor ekspeditsiyalari davrida folklorshunos olimlar tomonidan yozib borilgan shaxsiy kundalik daftarlardagi ba’zi qaydlar tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: folklor, ekspeditsiya, kundalik, doston, baxshi, ertakchi, folklorshunos.

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНО-ЭКСПЕДИЦИОННЫХ ДНЕВНИКОВ

Барно Тураевна МИРЗАЕВА

доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз
Ташкент, Узбекистан
mirzayeva-70@mail.ru

Аннотация

В статье анализируются некоторые записи в личных дневниках, записанных учеными-фольклористами во время экспедиций.

Ключевые слова: фольклор, экспедиция, дневник, дастан, бахши, сказочник, фольклорист.

XIX asrning 20-yillaridan boshlab tinib-tinchimas folklorshunos olimlarning mislsiz mehnati tufayli juda ko‘p xalq og‘zaki ijodi namunalari yozib olina boshlandi. Eng qadim davrlardan beri yaratila boshlangan va og‘izdan-og‘izga o‘tib bizgacha yetib kelgan xalq og‘zaki ijodi namunalarini yozib olish va o‘rganish barobarida uni qayta xalqqa taqdim qilish borasida ko‘p ishlar qilindi. O‘zbek folklorshunosligining asoschisi Hodi Zarifov boshchiligida folklor ekspeditsiyalari tashkil etildi. O‘sha davrda ushbu ekspeditsiyalarda Buyuk Karimiy, Mansur Afzalov, Muzayyana Alaviya, Zubayda Husainova, Muhammadnodir Saidov, To‘ra Mirzayev, Malik Murodov kabi folklorshunos olimlar ishtirok etdi.

Folklor ekspeditsiyasi tashkil etilishidan oldin Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)ning Folklor bo'limida Hodi Zarifov rahbarligida bo'lim majlisi o'tkazilib, ekspeditsiya rejalari muhokama qilingan. Bu o'rinda To'ra Mirzayev shunday yozadi: "1964-yil 25-apreldagi sektor majlisida Farg'ona vodiysiga uyushtirilajak ekspeditsiya oldidan ustoz Hodi Zarifning aytganlarini bayon etish bilan cheklanishni lozim ko'rdim. 60–70-yillardagi ekspeditsiyalar 20–30-yillardagidan jiddiy ravishda farq qiladi, – deya so'z boshlagan edi ustoz. – U yillarda ulkan dostonchilar, mohir ertakchi va qiziqchilar barhayot edi. Bunday ijodkorlar huzurida bo'lib, asl folklor namunalarini istagancha yozib olish mumkin edi. Shunday bo'lgan ham. Ammo keng ma'noda olganda, folklor jarayonlarini kuzatishga, doston va ertakdan boshqa janrlarni, masalan, qo'shiqlarni, marosim folklorini yozib olishga, og'zaki badiiy ijod, uning tur va shakllariga nisbatan ijrochi va ijodkorlarning o'z munosabatlariga doir materiallarni to'plashga kam e'tibor berilgan... Hozir jonli ijroda mavjud namunalarni tezroq yozib olishga harakat qilish kerak" [4; 220–221].

Hodi Zarifov har bir ekspeditsiya o'z oldiga aniq maqsad qo'yishi zarurligini hamda ekspeditsiyalar ilgarigilarida yo'l qo'yilgan noaniqliklarga oydinlik kirita borishi lozimligini alohida ta'kidlar edi. Hodi Zarifov folklor safarlari davomida nafaqat folklor materiallarini yozib olish ishlarini, balki dala kundaliklarini ham joriy qildi. Ushbu kundaliklar folklorshunoslarning safar chog'ida ko'rgan-kechirganlari, xalq ijrochisiga o'z munosabati, ijrochi mahoratiga bahosi, ijro jarayoni va xalqning ijodkorga munosabati ochiqdanib borilgan. Bundan tashqari, ekspeditsiya a'zolarining kundalik vazifalari, folklor materiallarini qayd etib borish tartibi, ekspeditsiya davomida kimlar yordam berganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Chunonchi, olimning 1958-yil yozdagi safarini Shahrisabz tomonida kechganini yana bir kundalikdan bilib olamiz, u yozadi: "Stalin" kolxoziga yetib keldim. Kolxoz raisi Xurramov bilan so'zlashib, Tosh shoirdan doston yozib olish uchun bir necha kunga kolxoz ishidan bo'shatib qo'yishga ruxsat oldim. Nosirov

Shukurni Tosh shoir bilan tanishtirgan edim. 30-iyul erta bilan Tosh shoirning uyiga borib, doston yozishni tayinlab, birga Kitobga keldik. Mehmonxona yonidagi choyxonada bir kishi do‘mbira chertib, terma aytib o‘tirgan ekan. Bu shotirlik Hamro shoir edi. Meni ko‘rib juda quvondi” (*ZO‘FA. Inv. №HZ-5. – B.24*).

Ma‘lumki, ekspeditsiya a‘zolari 4–9 kishidan iborat bo‘lar edi. Hodi Zarifovning 1935-yili Farg‘ona vodiysiga uyushtirilgan ekspeditsiya kundaligining ilk sahifalarida shunday qaydlar bor: “O‘zbek tili adabiyoti ilmiy-tekshirish instituti O‘zbekiston Fan komiteti bilan birga Farg‘ona vodiysiga Folklor va lingvistik ekspeditsiya tashkil etdi. Ekspeditsiyaning a‘zolari to‘qqiz kishilik bir sostav tasdiqlandi. Ekspeditsiya boshlig‘i H.Zarifov, ekspeditsiya muddati 2 oy. Ekspeditsiya a‘zolari: H.Zarifov B.Karimov, Sh.Rajabov, S.Zufarov, S.Ibrohimov, Yu.Sultonov, Sh.Abdullaeva, T.Ahmedov, M.Afzalov” (*ZO‘FA. Inv. №2204. – B.1*). Ekspeditsiya a‘zolari uch brigadaga bo‘linib ish yuritishgan.

Farg‘ona vodiysi bo‘ylab uyushtirilgan ekspeditsiya davomida atoqli dostonchilar borligi aniqlangan. Hattoki, ularning repertuari va shogirdlari ham ma‘lum bo‘lgan. Bo‘ri baxshi Sodiq o‘g‘li, Usmon Mamatqul o‘g‘li, Umrzoq baxshi Solixov va boshqalar shular jumlasidandir. 1937-yilgi yana bir folklor ekspeditsiyasi davrida “Alpomish” dostoniining kam tarqalgan versiyasining bir variantini Farg‘ona viloyati Qo‘shariq qishlog‘ida yashagan Bo‘ri baxshi Sodiq o‘g‘lidan Ko‘qonning Beshkapa qishlog‘ida Yusuf Sultonov yozib olgan (*ZO‘FA. Inv. №118*). Bo‘ri baxshi boshqa o‘zbek dostonchilaridan farqli ravishda o‘zi bilgan doston va termalarni do‘mbirada emas, dutorda ijro etar edi. U dostonchilik yo‘llarini akasi Jo‘ra baxshidan o‘rgangan. Undan “Alpomish”, “Mast bachcha” kabi dostonlar hamda bir necha termalar yozib olingan. Uning “Kanal ichinda” termasi 1941-yilda Hodi Zarifning “O‘zbek folklori” xrestomatiyasining ikkinchi kitobida nashr etilgan. Bo‘ri baxshi 1938-yilda Toshkentda o‘tkazilgan xalq ijodchilari olimpiadasining ishtirokchisi bo‘lgan [1; 550]. Hodi Zarifovning

ma'lumotiga qaraganda, 1935–1937-yillarda Farg'ona vodiysi bo'ylab uyushtirilgan folklor ekspeditsiyalarida sakkiz baxshidan 25 doston yozib olingan [3;249].

Folklor arxivida saqlanayotgan nodir manbalar bo'lmish kundaliklarni varaqlar ekanmiz, har bir sahifani yangi asar o'qiganday bo'lamiz. Bosib o'tilgan behisob yo'llar, qishloqlar taassuroti, fanga ma'lum bo'lmagan dostonchilarning, ertakchilarning topilishi va ulardan yozib olinayotgan xalq ijodi namunalari haqidagi izohlar... Bu qaydnomalarda jonli og'zaki ijod jarayonini yozib olishdagi har bir detal, fakt aniq qayd etilgan, e'tiborli ma'lumotlar bitilgan. To'ra Mirzayevning 1962-yil iyul–avgust oylarida Samarqand, Jizzax, Sirdaryo va Toshkent viloyatlari bo'ylab Hodi Zarifov boshchiligida uyushtirilgan folklor ekspeditsiyasi kundaligida ko'plab dostonlar va termalar yozib olinganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

1953-yilda Hodi Zarifov rahbarligida Qo'qonga uyushtirilgan ekspeditsiyaning yana bir shaxsiy kundaligida shunday ma'lumotlar yozilgan: “1953-yil 25-iyul soat 21:45 da Toshkentdan jo'nab, 26-iyul kunduz soat 11:05 da Qo'qonga keldim. Kuni bilan shoir Charxiyni axtarib, topolmadim. Chorsuda Sherhali Ro'ziyni ko'rib qoldim. U Charxiyni tez topib berish uchun ko'p yordam qildi. Muqimiy xujrasiga, Charxiyning uyiga olib bordi. Odatda ko'p bo'ladigan joylarni qaradik, topa olmadik. Sherhali Ro'ziy bilan xalq ijodi haqida suhbatlashdik, bu sohada ishlarni davom etdirishini maslahat berdim va maqollar ustida qanday ishlash va natijani Fanlar akademiyasiga yuborishni tushuntirdim. Sherhali Ro'ziy hozir Gorniy stansiyasida maktab muallimi. Kechqurun Charxiyni topib suhbatlashdik. Ibrohimov, Aliev, Sattorov o'rtoqlar bilan tanishtirdilar. Bularning xotiralarini yozish kerak...” (*ZO'FA. Inv. №2204/b*). Hodi Zarifov tanishgan bu insonlar haqida hech qanday ma'lumotga ega emasmiz. Demak, olim to'plagan materiallar birinchi manba sifatida katta ahamiyatga ega.

1935-yili Hodi Zarifov rahbarligida Farg'ona vodiysiga tashkil etilgan folklor va dialektologiya materiallarini to'plash ekspeditsiyasida Farg'ona

vodiysi dostonchilik maktabining Bo'ri Sodiq o'g'li, Usmon Mamatqul o'g'li, Umrzoq baxshi, Hasan Xudoyberdi o'g'li, Hasanboy Rasul o'g'li kabi ijrochilarning aniqlanishi va ulardan yozib olingan doston va termalar Farg'ona vodiysida dostonchilik an'analari allaqachon yo'qolib ketgan, degan fikrlarning asossiz ekanligini isbotladi [5; 6]. Olim ekspeditsiyalarga borgan joyida xalq baxshilarini, shoirlarini, qo'shiqchilarini izladi, ularning ijodini, repertuarini yozib oldi.

1964-yili Farg'ona, Namangan, Andijon viloyatlari bo'ylab Hodi Zarifov rahbarligida tashkil qilingan folklor ekspeditsiyasida ishtirok etgan folklorshunos olimi Zubayda Husainovanning kundaligida Xaydar Boychaevdan "Qunduz bilan Yulduz", "Go'ro'g'lining Avazni olib kelishi", "Mulla G'oyib" kabi dostonlarni yozib olganliklari haqida ma'lumotlar berilgan. Avvalroq 1954-yilda Fatxulla Abdullaev Yangiqo'rg'on tumani G'ovozon qishlog'ida yashovchi Haydar Boycha o'g'lidan "Alpomish" dostonini yozib olgan. 1955-yilda Qashqadaryo viloyatiga uyushtirilgan yana bir ekspeditsiyada "Alpomish" dostonini Abdulla Nurali o'g'lidan folklorshunos olimi Zubayda Husainova qayta yozib olgan (*ZO'FA. Inv. №1217. – 92 b*). "Shoirni 1929-yilda aniqlagan, uning "Alpomish" dostonini bir necha bor tinglagan Hodi Zarif baxshining dostonchilik mahoratiga juda yuqori baho bergan edi. Biroq "Alpomish" dostonining yozib olingan nusxasi shoir kuylab kelgan variantni o'zida to'la aks etdirmaydi. Ushbu matn yozib olingan vaqt-soati, shoirning ahvol-ruhiyati taqozasiga ko'ra, uning kuylab kelgan variantining bayoniga o'xshab qolgan" [2;518].

1929-yilgigi Surxondaryo va Qashqadaryo vohalariga uyushtirilgan ekspeditsiya jarayonida Hodi Zarifovning yozgan kundalik daftariga To'ra Mirzayev shunday munosabat bildirgan: "Yosh to'plovchi nihoyatda shod, chunki u yangi dostonchi-talantli xalq shoirini topdi. Bu shoir Abdulla Nurali o'g'li... To'plovchi Abdulla shoirdan "Alpomish" dostonini tinglar ekan, o'z kundaligida uning bu shoir ijrosida o'ziga xos tomonlari, Fozil Yo'ldosh o'g'li "Alpomish"idan farqlari juda aniq yozib qo'yilgan. Hodi akadagi bunday o'z ishiga katta mas'uliyat

va e'tibor bilan qarash, har bir faktni o'z o'rnida to'g'ri qayd etish, sarishta-saranjomlik xalq og'zaki ijodi bo'yicha "dala ishlari" olib boruvchi har bir olim uchun ajoyib namuna, ijobiy o'rnakdir" [6; 31].

Kitob tumani, Qaynarbuloq qishlog'ida tug'ilib voyaga yetgan Abdulla Nurali o'g'li (1874–1957) yoshligidanoq cho'ponlardan do'mbira chertishni o'rgangan. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida yashagan Shahrisabz dostonchilik maktabining yirik vakillari Xidir shoir, Ernazar shoirlar bilan bog'liq bo'lgan Rajab shoirning shogirdi bo'lgan. Rajab shoir haqida ko'p ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Abdulla shoir Rajab shoirdan dostonchilik sirlarini o'rganib 25 yoshida mustaqil dostonchi bo'lib yetishgan. 1938-yilda Toshkentda bo'lib o'tgan xalq ijodchilari olimpiadasiga qatnashib, muvaffaqiyatga erishgan. Abdulla shoirga 1938-yili "O'zbekiston xalq dostonchisi" faxriy unvonini berilgan. U "Alpomish", "Saydimxon", "Malika ayyor", "Avazxon", "Hilomon", "Qironxon", "Kuntug'mish", "Yusuf bilan Ahmad" kabi xalq dostonlarini kuylagan. Abdulla shoir ijrosi folklorshunos olimlar tomonidan ko'p kuzatilgan bo'lsa-da, uning repertuaridagi o'ndan ortiq doston, deyarli, yozib olinmagan. Shoirdan umrining so'nggi yillarida, betob bo'lgan paytda yozib olingan "Alpomish" dostoni u kuylab kelgan variant xususiyatlarini o'zida mukammal saqlay olmagan. Hodi Zarifov To'ra Mirzaev bilan bo'lgan suhbatida, 1929-yil 26–30-iyundagi ekspeditsiyada Abdulla shoir "Alpomish" dostonini juda yuksak badiiy saviyada kuylab berganini, afsuski, u vaqtda dostonni yozib olishga imkon bo'lmagani haqida aytadi. O'sha vaqtda olim Abdulla Nurali o'g'lidan "Kunlarim" termasini (*ZO'FA. Inv. №1676*) yozib olgan.

Ekspeditsiya a'zolarining mazkur kundaliklari bugungi kun folklorshunosligi uchun g'oyat muhim ilmiy ahamiyatga ega. Olimlarning folklor ekspeditsiyalaridagi faoliyatini hamda ekspeditsiyalar kundaliklarini alohida o'rganish va ilmiy tadqiq etish tadqiqotchilar oldida turgan yana bir dolzarb muammo ekanini ko'rsatadi.

Folklorshunos olimlarning Folklor arxivida saqlanayotgan folklor ekspeditsiya va safarlarida bo'lgan paytdagi "dala yozuvlari" bitilgan kundaliklarida bugungi kunda yo'qolib borayotgan folklor ekspeditsiyalari, ularni tashkillashtirish, og'zaki ijod namunalarini yozib olish tamoyillari, sahifalash, tahrirlash kabi noyob ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Bu qo'lyozmalarda har bir fakt to'g'ri qayd etilishi bilan birga, jonli og'zaki ijod jarayoni haqida e'tiborli ma'lumotlar berilgan. Kundaliklarda Hodi Zarifov asos solgan folklor safarlari prinsiplariga to'la amal qilingan.

Xalq og'zaki badiiy ijodiyotini o'rganishda folklorshunoslarning folklor ekspeditsiyalari davomida tutgan kundalik daftarlari g'oyat muhim ilmiy ahamiyatga ega. Hozirgi kunda nodir manbalar orasida noyob obekt sifatida Folklor arxivida saqlanayotgan folklor ekspeditsiyalaridagi kundaliklarda ayrim sahifalar batafsil yozilgan bo'lsa-da, ko'p hollarda ba'zi bir qaydlar bilan cheklanilgan. Olimlarning folklor ekspeditsiyalaridagi faoliyati va ekspeditsiya kundaliklarini alohida o'rganish davr talabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алпомиш. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. 20-жилд. /Нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев, Б.Мирзаева. – Тошкент: Гафур Ғулом, 2021. – 604 б.
2. Алпомиш. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. 20-жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом, 2021. – 568 б.
3. Зариф Ҳ. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан / Ўзбек совет фольклори масалалари. Тадқиқотлар. 1-китоб. – Тошкент, 1970. – 334 б.
4. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. – Тошкент: SHAMS-ASA, 2013. – 380 б.
5. Мирзаев Т. Ҳ.Т.Зарифовнинг илмий ижоди / Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.3-15.

6. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф. Адабий портрет. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1967. – 84 б.